ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 1870—1880-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ԱԶԳԱՅԻՆ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 70-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

XIX դարի երկրորդ կեսին, երբ արևելահայությունն իր բախտն արդեն կապել էր Ռուսաստանի հետ, տնտեսական ու մշակութային կյանքի և մանավանդ ֆիզիկական գոյության համար ստեղծել անհամեմատ ավելի բարենպաստ պայմաններ, հայ ժողովրդի մյուս՝ ստվար հատվածը՝ արևմտահայությունը տակավին գալարվում էր թուրքական հարստահարիչների անագորույն լծի տակ։ Այդ պատճառով էլ իր ազատության ու անկախության համար հայ ժողովրդի մղած պայքարը սուր ծայրով ուղղվեց օսմանյան բռնապետության դեմ։

Ազգային զարթոնքի այդ արշալույսին շեփորվում էր արդեն զենքի միջոցով ազատություն ձեռք բերելու գաղափարը, որը ծնվել էր թուրք և քուրդ ֆեոդալների սանձարձակ կեղեքումներից արյունաքամ եղած արևմտահայ աշխատավորության մաքառումների բովում։

Հովհ. Թումանյանը մերժելով ժողովրդի ազատագրական պայքարը դրրսից ներմուծված լինելու մասին թյուր կարծիքը, իրավացիորեն գրում էր. «սխալ են բոլոր էն մարդիկ, որոնք կարծում են, թե էս ամենը կարող էին անցնել առանց ծայրահեղ դժգոհության բռնկումի, առանց հեղափոխության։ Այլև սխալ են նրանք, որոնք կարծում են, թե հեղափոխությունը դրսեցիները՝ ռուսահայերն են սկսել Տաճկաստանում»[1]։

XIX դարի 70—80-ական թվականներին բորբոքված հայ ազգային ազատագրական շարժումը ֆեոդալական բռնապետությունների դեմ եվրոպական բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունների արձագանքն էր։ Այդ հեղափոխությունները և բալկանյան ժողովուրդների ըմբոստացումը թուրքական բռնատիրության դեմ նպաստեցին նաև արևմտահայության ազգային-ազատագրական շարժման վերելքին։

Հայ ազատագրական շարժման ուղիներում ծնվեցին նախ ժողովրդին լուսավորելու և ազգային ինքնագիտակցության բերելու գաղափարները, իսկ ավելի ուշ՝ աբդեն հրապարակ իջան ազատագրական խմբակներն ու կազմակերպությունները, որոնց գործունեությունը հզորանում էր սուլթանական մոլեգնող ռեակցիային դիմադիր։ Այդ ռեակցիան հատակորեն արտահայտ-

---

1 Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1958, էջ 317—318։

ված է թուրք պետական գործիչ Քյամիլ փաշայի՝ 1870-ական թվականների վերջերին սուլթան Աբդուլ Համիդին հղած նամակում «...եթե Եվրոպան մասին մեջ մեր ծոցը օձ սնուցինք, պետք չէ, որ նույն հիմարությունն ընենք մեր ասիական Տաճկաստանի մեջ. խելոքությունը ջնջել վերացնելն է այն ամեն տարրերը, որ օր մը կրնան մեզ նույն վտանգը ծնանիլ...»[2]։

Ազգային զարթոնքի պայմաններում և դարավոր խոշտանգումների դեմ ըմբոստացած հայ ժողովրդին ոչինչ չէր մնում անել, քան պատրաստվել և զինված ապստամբությամբ թոթափել թուրքական արյունարբու լուծը։ Քանզի ստրկացած ժողովուրդները, ինչպես նշել են Կ. Մարքսն ու Ֆ. Էնգելսը, «իրենց հարստահարիչների դեմ մղած հերոսական, անընդհատ պայքարով են ապացուցում ազգային անկախության ու ինքնորոշման իրենց պատմական իրավունքը»[3]։

Օսմանյան բռնապետության դեմ խմորվող հայ ազատագրական շարժումները XIX դարի 60—70-ական թվականներից սկսած դառնում են ոչ միայն արևմտահայերին, այլև արևելահայերին հուզող մի խնդիր։ «Սահմանից այն կողմ» գտնվող եղբայրներին նրանց կենաց և մահու պայքարում օգնելու փափագն անձնազոհ մարտերի էր մղում արևելահայությանը։

Ազգային-ազատագրական բնույթով հանդերձ, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն ուներ և դասակարգային բովանդակություն, որքափ իր սուր ծայրով ուղղված էր ոչ միայն քաղաքական, այլև սոցիալական տնարարությունների դեմ։ Այն, ըստ էության, գյուղացիական բուրժուադեմոկրատական շարժում էր։ Այդ պայքարի գլխավոր ու առաջատար ուժն արևմտահայ գյուղացիությունն էր ու քաղաքի արհեստավոր դասը։ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմամբ, առաջին հերթին, շահագրգռված էր երկակի ճնշման տակ գտնվող հայ աշխատավորությունը, որն ազատագրված հայրենիքից էր ակնկալում իր քաղաքական և սոցիալական փրկությունը։ Ազգային բիրտ հալածանքներից, ինչպես նաև իշխող ազգերի բուրժուազիայի, տեղական մեծատունների, օտար կապիտալի ու նրա սպասարկու հայ կոմպրադորների ճնշումներից նեղված վիճակն ստիպում էր հայ բուրժուազիային և մասնավորապես նրա գավառաբնակ հատվածներին փարել ազգային-ազատագրական շարժմանը։ Ազատագրական պայքարին ակտիվորեն մասնակցում էր հայ դեմոկրատական մտավորականությունը, որը կապված էր ժողովրդի լայն շրջանների հետ։ Մինչդեռ ազգային կերպարանքից գրեթե զրկված հայ խոշոր բուրժուաները ու բարձրաստիճան պաշտոնյաները, շնչին բացառությամբ, սուլթանական ու ցարական կարգերի մեջ էին տեսնում իրենց գոյության հենարանը։ Դեմ լինելով ամեն մի դեմոկրատական շարժման, նրանք հիմնականում ընդդիմադիր կանգնեցին նաև ազգային-ազատագրական պայքարին։

Սակայն հայ ազատամարտի զեկավարները միջազգային անբարենպաստ պայմաններում, պայքարի իրենց ծրագրերը նետելով աջ ու ձախ, մոռացած տեսական նախապատրաստման, ուժերի համախմբման մասին, տակավին անփորձ ու անմիաբան, նրանք անհավասար պայքարի մեջ մտան թուրքական

2 «Փորձ», 1879, № 7—8, էջ 204։

3 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 18, стр. 555.

բռնապետության հետ և չկարողացան ժողովրդին դուրս բերել դեպի ազատություն տանող լուսավոր մի ճանապարհ։

Հայ ազատագրական շարժման ալիքը բարձրանում էր առաջին հերթին որպես պատասխան ահավոր այն կեղեքումների, որոնց ենթարկվում էր արևմտահայ ժողովուրդը։ Օսմանյան կայսրության ստրկացված ժողովուրդներից շատերը՝ հույները, հայերը, արաբները, բուլղարները ունեին անհամեմատ շատ ավելի հին ու բարձր կուլտուրա, ապրել էին հասարակական զարգացման առավել բարձր աստիճաններ, քան Թուրքերը։ Ռազմաֆեոդալական հասարակարգի պայմաններում, հանդես գալով որպես կապիտալիզմի սաղմնավորման ու զարգացման առաջամարտիկներ, այդ ժողովուրդները քաղաքակրթության կրողներ էին Թուրքիայում։ Նրանք ստեղծել և մարդկության սեփականությունն էին դարձրել հոգևոր ու նյութական մշակույթի բազմաթիվ բարձրարվեստ հուշարձաններ։ Մահմեդական զանգվածները հաղորդակից չէին վերնախավերում տիրապետող խրթին լեզվով գրված միջնադարյան ծանրաշունչ գրականությանը։ Կրոնական սխոլաստիկ ու հետադեմ գաղափարները թմրեցնում էին ժողովրդին, խափանում կուլտուրական առաջընթացի նրա ճանապարհը։

60-ական թվականներին Թուրքիայում ծայր առավ սահմանադրական անդրանիկ շարժումը, որի գաղափարախոսը 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխության ականատես Իբրահիմ Շինասին էր, որը և դարձավ Թուրքական նոր գրականության հիմնադիրը։ 1865 թ. նրա համախոհների՝ Մահմեդ Նամըկ Քեմալի, Արդուլ Համիդ Զիա բեյի, Ալի Սուավիի ու այլոց ջանքերով ձևավորվեց «Նոր օսմանների ընկերությունը» քաղաքական գաղտնի կազմակերպությունը, որը, սակայն, մեկ տարվա կյանք ունեցավ միայն։ Նրա հիմնադիրները, սուլթանից հալածված, շտապով ստիպված էին թողնել Բոսֆորի ափերը և ապաստանել եվրոպական մայրաքաղաքներում։ Այնտեղ նրանք ստեղծեցին իրենց մամուլը և դարձան պանիսլամիզմի ռեակցիոն գաղափարախոսության նախապատրաստողները, ապա և տեսաբաններն ու տարածողները։ Մի քանի տարի անց, նրանց մի մասը վերադարձավ Թուրքիա և լայն աշխատանք ծավալեց երկրի ներսում։

«Նոր օսմանների» եռանդուն ջանքերով և անգլիական դիվանագետների օգնությամբ 1876 թ. Կ. Պոլսում կատարվեց պալատական հեղաշրջում և Թուրքական սուլթանների գահին բազմեց Արդուլ Համիդ II-ը։

1876 թ. դեկտեմբերի 7-ին «Նոր օսմանների» պարագլուխ Միդհաթ փաշան նշանակվեց մեծ վեզիր։ Ապա ընդունվեց նաև 119 կետից կազմված և նրա անունը կրող օսմանյան սահմանադրությունը՝ որը, իհարկե, ձևական նշանակություն ուներ միայն։ 1878 թ. Միդհաթը վտարվեց երկրից։

Միդհաթյան սահմանադրությունը զարդարված լինելով ազատության ու հավասարության մասին ճոռոմ ֆրազներով, չհասկացվեց Թուրքիայի ազգաբնակչության մեծ մասի, անգամ Թուրքական բուրժուազիայի կողմից։ Սահմանադրության մեջ հռչակագրվող պանիսլամիզմը, որպես միաձույլ ազգի ստեղծման ահազանգ, իրենից հետու վանեց նաև Թուրքիայի օտարազգի բուրժուազիային։

Թուրքիայի ներքին գործերին մեծ տերությունների միջամտությունը կանխելուն հետամուտ այդ քայլը ձախողվեց։ 1878 թ. փետրվարի 2-ին, Սան-Ստեֆանոյի կոնֆերանսի նախօրեին, արյունոտ սուլթանի ոստիկանները

ցրեցին թուրքական պառլամենտը և Համիդյան սահմանադրության հետ կապված բոլոր հույսերն ի դերև ելան։ Սկսվեց Աբդուլ Համիդի միահեծան տիրապետության ժամանակաշրջանը։ «Նոր օսմանների» հանդես գալը ինչ-որ չափով առաջադիմական երևույթ էր տակավին միջնադարյան խավարում գտնվող Թուրքիայի հասարակական քաղաքական կյանքում։ Սակայն մահմեդական կրոնի պատվիրաններով իրենց ճշմարտացիությունը փաստարկող թուրք գործիչները, սահմանադրական միապետության իրենց ձգտումներով չէին արտահայտում ժողովրդական զանգվածների շահերը և անսքող ընդամանքով էին վերաբերվում նվաճված ու հարստահարվող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումներին։ Նրանք բացահայտորեն հայտարարում էին, որ իրենք մտահոգված են ողջ մահմեդական աշխարհի ճակատագրով։

Դեմոկրատիզմի քղամիդով վարագուրված «նոր օսմանների» այդ շարժումն առավել մարտական կերպարանք ստացավ 80—90-ական թթ. նախ պանիսլամիզմի և ապա պանթյուրքիզմի ձևավորման ոլորտում, և իրեն պատկեց «Միություն և առաջադիմություն» («Իթթիհաթ վե թերաքը») երիտթուրքական ազգայնական կուսակցության ստեղծմամբ[4]։

Օսմանյան տիրապետողներն ահով ու զայրույթով էին դիտում հպատակ ժողովուրդների մտավոր վերելքը և փորձում էին արհեստականորեն արգելակել այն։ Կ. Պոլսում 1868 թ. հիմնադրված Գալաթասարայի (Ղալաթիո) դպրոցի (լիցեյ) իրավաբանական բաժնում, որտեղ դասավանդումը կատարվում էր ֆրանսերեն լեզվով, 1875 թ. 52 ուսանողից 45-ը հայեր էին։ Այստեղ հայերի շարունակական մեծամասնություն կազմելը պատճառ դարձավ, որպեսզի 1881 թ. սուլթան Աբդուլ Համիդի հրամանով այն փակվի։ Իսկ բժշկական ուսումնարանին ուղղակի ցուցում էր տրված՝ հայեր չընդունել, որովհետև մինչ այդ բոլոր սովորողները հայեր էին։

Օսմանյան նորելուկ բուրժուազիան արդեն դժվարությամբ էր հանդուրժում, որ Թուրքիայի քաղաքներում գիտության, տեխնիկայի, արվեստի և արհեստագործության բոլոր քիչ թե շատ լուրջ բնագավառներում ղեկավար դիրքերում հայեր կամ այլազգի ներկայացուցիչներ էին։ Սակայն, ինչպես հայերին, այնպես էլ կայսրության մեջ ապրող մյուս «անհավատներին» թուրք կառավարողները հանդուրժում էին լոկ այն պատճառով, որ նրանք նպաստում էին երկրի արդյունաբերության ու առևտրի բարգավաճմանը։ Իսկ երբ հետագայում թուրքական նորաստեղծ բուրժուազիան ի վիճակի չեղավ բացահայտ մրցության մեջ հաղթել այլազգի իր մրցակիցներին, չխորշեց դիմելու նրանց ոչնչացնելու, ապա և ջարդի արյունոտ մեթոդին։

Քրիստոնյաների ջարդերը դառնում էին պետական քաղաքականություն։ Այդ քաղաքականության հեղինակները բացեիբաց հայտարարում էին, որ թուրքական առաջին սուլթանների կողմից քրիստոնյաների նկատմամբ թույլ տրված սխալի հետևանք է, որ նրանք դեռ գոյություն ունեն Օսմանյան կայսրության մեջ, և իրենք պետք է ուղղեն այդ սխալը[5]։

---

[4] 1889 թ. ձևավորվեց երիտասարդների մի փոքրիկ խմբից կազմված «Օսմանյան միությունը», որն ավելի ուշ՝ 1894 թ. իրեն մկրտեց «Միություն և առաջադիմություն» անունով։ Այդ անվամբ իսկ իր էությունը բացահայտող այս կուսակցությունը պայքարում էր հանուն 1876 թ. սահմանադրության վերահաստատման՝ սոսկ միավորման ու առաջադիմության ճանապարհով։

[5] Տե՛ս «История XIX века», под ред. Лависа и Рамбо, т. 8, М., 1907, стр. 1—2.

Քուրդ և թուրք կեղեքիչների հետ միասին, անշուշտ, առավել փոքր չափերով, արևմտահայ աշխատավոր ժողովրդին հարստահարում ու կողոպտում էին նաև հայ մեծահարուստն ու վաշխառուն։ Նրանց և հայ աշխատավոր ժողովրդի շահերը չէին համընկնում։

Դավառահայ աշխատավորության սանձարձակ կեղեքումը մղում էր նրան բունելու պանդխտության, ապա և գաղթի հեռավոր ուղին։ Անլուր շահագործումից փրկվելու հույսը կապելով պանդխտության հետ, հայ գյուղացին մեկնում էր կամավոր աքսոր։ Հայ պանդուխտի ու նրա տարաբախտ մտերիմների դառը հեծեծանքներից են հյուսվել «Անտունի» կոչված կարոտի լալահառաչ երգերը։ Արևմտահայ աշխատավորության համատարած պանդխտությունը, հարկավ, չսահմանափակվեց զուտ տնտեսական պատճառներով կատարվող տարագրությամբ, այլ մեկընդմեջ զուգորդվեց ֆիզիկական ոչնչացումից փախչող խոշոր գաղթականությամբ ու հողագնդով մեկ ցրեց հայ հայրենազուրկ ու անհանգրվան աշխատավորին։

Թուրքական կառավարության հալածական այդ քաղաքականությանը զուգընթաց ու նրան դիմադիր բարձրանում, հորդանում էր հայ ժողովրդի տարերային բողոքը, նրան դուրս բերում ազատագրական շարժման ճանապարհ։

Արևմտահայերի հարստահարության հարցը շուտով քննարկման նյութ դարձավ Կ. Պոլսի հայոց Ազգային ժողովում և բողոքագրի ձևով Բ. Դռանը ներկայացվեց 1869 թ. պատրիարք ընտրված Մկրտիչ Խրիմյանի ջանքերով։

Խրիմյանը կապված էր ժողովրդի հետ և հայ ազատագրական շարժման ակտիվ գործիչներից էր։ Նա գտնում էր, որ երբ ազգերը դեռ առանձին-առանձին գոյություն ունեն, մի ազգ իրավունք չպետք է ունենա ճնշելու մյուսին։ Եվ քանի որ հայերի հայրենիքը զավթել են օտարները, այն պետք է ազատագրել[6]։

Մ. Խրիմյանը հայ և քուրդ ժողովուրդների բարեկամության պաշտպանն էր և ջանում էր նրանց միջև ստեղծել միություն։ Եվ երբ այդ միության ստեղծումը հնարավոր չեղավ, նա կոչ էր անում դինվել և սեփական կյանքը, պատիվն ու գույքը պաշտպանել քուրդ աղաներից, բայց երբեք չպատերազմել քուրդ աշխատավոր ժողովրդի դեմ, որը նույնպես կրում է իր ազգակից հարստահարիչների ճնշումն ու բռնությունը։ Մ. Խրիմյանը հատուկ ուշադրություն դարձրեց Ազգային սահմանադրության, և դրանով իսկ դավառահայության հանիրավի ոտնահարված իրավունքների վերանայման հարցի վրա։ Նրա պայքարը սահմանադրության վերանայման համար գավառի ընդվզումն էր Կ. Պոլսի էֆենդիության դեմ։

Հայ ազատագրական ընդվզումների օրրանն էլ հենց գավառն էր, որտեղ ծնունդ առավ ու ծավալվեց այդ շարժումը։

1872 թ. սկզբներին հայրենասիրական ուժերի ջանքերով Վանում կազմակերպվեց «Միություն ի փրկություն» գաղտնի ընկերությունը, որի նպատակն էր հայ ժողովրդին ազատագրել թուրքական բռնակալության լծից։ Կազմակերպության մարտի 3-ի թվագրված հայտարարության մեջ, որն ստորագրել էր 465 մարդ, նկարագրվում էր Վասպուրականի հայ ազգաբնակչության ծանր վիճակը և կոչ արվում փրկության միջոցներ գտնել, «ապա թե

6 Տե՛ս Մ. Խրիմյան, Ամբողջական երկեր, Նյու-Յորք, 1929, էջ 247։

ոչ կորուստ մերձ է խսպառ...»։ Ըստ որում պահանջվում էր ազատագրման համար պայքարելու իրենց որոշումը Վարդանանց միաբանության ուխտի նման սրբությամբ ու հավատարմությամբ, պահել մինչև արյան վերջին կաթիլը[7]։

Ապրիլի 26-ին Անգղ գյուղի բնակիչներն առանձին, իսկ Հորոտեանց, Խեկքեղ, Հնդստան, Նոր գյուղ, Հառեղ գյուղերի բնակիչները՝ միացյալ դիմումներ են գրում «Միությանը»՝ նրան անդամագրվելու ցանկությամբ։ Գ. Սըրվանձտյանցի և այլոց եռանդուն ջանքերի շնորհիվ «Միությունը» ամրապնդվում է։ 1872 թ. մայիսին Թիֆլիս՝ Կովկասի փոխարքայի մոտ պատվիրակ գնացած «Միություն ի փրկություն» ներկայացուցիչները՝ Նշան Շիրվանյանը և Հակոբ Կալոյանը փոխարքային ու Երևանի նահանգապետին կազմակերպության անունից ներկայացնում են Վասպուրականի հայությանն օգնելու մասին խնդրագրեր[8]։ Սակայն կազմակերպությունը շուտով ինքնալուծարքի ենթարկվեց։

«Միություն ի փրկություն» խմբի Վասպուրականում ծավալած գործունեության շրջանում Մ. Խրիմյանը Կ. Պոլսից խորհուրդ էր տալիս Վանում գտնվող Գ. Սրվանձտյանցին՝ խուսափել անժամանակ ընդվզումներից և բազմակողմանիորեն նախապատրաստվել, որի պայմաններից մեկը համարում էր արևելահայության մեջ հայրենասիրական տրամադրությունների բորբոքումը և նրանց հետ սերտ համագործակցության ստեղծումը։

1870-ական թվականների սկզբներին նորից ըմբոստանում է Զեյթունը։ 1875 թ. զինավառ զեյթունցիները քաղաքից վռնդելով գավառապետ Դաուդ Նիազին, իրենց անկախ հռչակեցին, ձգտելով վերականգնել ավելի քան մեկ տասնամյակ առաջ կորցրած կիսանկախությունը։ Թուրքական կառավարության և նրա քաղաքականությունն իրականացնող տեղական իշխանությունների հարկային ապօրինություններից ու արյունոտ տճիրներից վրդովված զեյթունցիները դուրս քշեցին նաև թուրքական մյուս պաշտոնյաներին և 1876 թ. հունիսին հրդեհեցին կառավարական շենքն ու թուրքական մզկիթը[9]։

Հայրենասիրական խմբեր էին կազմակերպվում Կ. Պոլսում, Կարինում և հայաշատ այլ կենտրոններում։ 1874 թ. Կարինում երիտասարդ Խ. Կերեքցյանը կազմակերպում է «Ազատություն» հայրենասիրական միությունը։

Թուրքական իշխանությունները ջանում էին բնում խեղդել ազատագրական շարժման ամենաանշան փորձն անգամ։ Փակվում էին այս կամ այն չափի կասկածանք հարուցող ուսումնական հաստատություններ։

1873 թ. հունվարին Մ. Փորթուգալյանը Եվդոկիայից հեռագրում էր Կ. Պոլիս՝ «Մանզումէի էֆքարի» խմբագիր Կարապետ Փանոսյանին, որ իշխանությունները կամայականորեն փակել են իր տնօրինության տակ գտնվող Վարդուհյան վարժարանը և իրեն բանտ նետել. «Աստծո սիրույն մեր դպրոցը ու զիս ազատեցեք բռնակալներենց[10]։ Նա շուտով ազատվեց ու 1873 թ. դեկտեմբերին ստանձնեց Կ. Պոլսում հրատարակվող «Ասիա» թերթի խմբագրությունը։ Մ. Փորթուգալյանն արմատապես փոխեց այդ թերթի

7 Տե՛ս «Դիվան Հայոց պատմության», հ. ԺԳ, էջ 269—270։

8 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 276—278։

9 Տե՛ս «Զեյթունի պատմագիրքը», Բուենոս-Այրես, 1960, էջ 345։

10 «Մանզումէի էֆքարը», 1873, № 2083։

ուղղությունը, հետևողականորեն հանդես գալով ինչպես պոլսահայ պահպանողական մամուլի, այնպես էլ «Մասիսի» լիբերալ հայացքների բենադատությամբ։ «Ասիան» դարձավ երբեմնի իր հակառակորդի՝ «Մեղուի» մարտընկերը։

Սակայն այդ թերթը մի քանի ամսվա կյանք ունեցավ միայն։ Այն փակվեց իշխանությունների կողմից և այլևս չվերականգնվեց։

1869—1870 թթ. Կ. Պոլսում ձևավորված «Կիլիկիա», ապա «Դպրոցասիրաց-Արևելյան» ընկերություններին 1876 թ. ապրիլի 15-ին ավելացավ Մկրտիչ Փորթուգալյանի, Մինաս Չերազի, Արփիար Արփիարյանի և մի խումբ այլ գործիչների մասնակցությամբ Հայաստանում ձրի ուսում և արհեստ տարածելու նպատակով ստեղծված մի նոր ընկերություն։ Սրա նախաձեռնողներն սկզբում մտադիր էին այն կոչել Մ. Նալբանդյանի անունով, կամ «երկաթագործ եղբայրք», բայց, կասկածների տեղիք չտալու համար կոչեցին «Արարատյան»։ Նույն տարվա հունիսին Մ. Փորթուգալյանն ընկերության ատենապետի պարտականությունները թողնելով Մ. Չերազին, կըրթական տեսչի պաշտոնով մեկնում է Վան, որտեղ նրա ջանքերով բացվում է «Հայրենասեր» ընկերության առաջին լսարանը։ Վանից նա անցնում է Թիֆլիս և «Արարատյան» ընկերության ծրագիրը ներկայացնում Գր. Արծրունուն։ Վերջինս նրան խոստանում է ապահովել «Մշակի» և նրա կողմնակիցների նյութական ու բարոյական աջակցությունը։ Դրանով երաշխավորվում էր արևմտահայերի և արևելահայերի համագործակցության ամրապնդումը։ Հավանաբար Գր. Արծրունու խորհրդով և պատերազմի հետ կապված դժվարությունների պատճառով Մ. Փորթուգալյանը մատ մեկ ու կես տարի մնում է Թիֆլիսում, աշխատակցում «Մշակին» և նրա օգնությամբ զբաղվում «Արարատյան» ընկերության օգտին հայտարարված հանդանակության կազմակերպմամբ։

1878 թ. Մ. Փորթուգալյանը վերադառնում է Վան ու նույն թվականի հոկտեմբերին հիմնադրում նշանավոր վարժապետանոցը, որը բացվում է 1879 թ. հունվարի 1-ին։

Այդ շրջանում էլ թուրքական ու քրդական հարստահարությունների դեմ պայքարելու, ժողովրդին ինքնապաշտպանության համար բարոյապես նախապատրաստելու և զինելու նպատակով Վանում և այլուր ձևավորվում են գաղտնի նոր կազմակերպություններ։

Միաժամանակ հայ ազատագրական շարժումներին հետամուտ ընկերություններ էին ստեղծվում նաև Արևելյան Հայաստանում։ 1869 թ. Ալեքսանդրապոլում, իսկ 1874 թ. Ղարաքիլիսայում հիմնադրվում են «Բարենպատակ ընկերություն» և «Հայրենիքի սիրո գրասենյակ» կազմակերպությունները, որոնց գլուխ էին կանգնած ուսուցիչ Արսեն Կրիտյանը, Պետրոս Հայկազունին, Համբարձում Բալասանյանը և ուրիշներ։ Միմյանց հետ համագործակցող արևելահայ ազատագրական այս առաջին խմբակների անդամները ծանոթ էին Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությանը, և հեղինակի մտքերն ու լուսանկարները տարածում էին երիտասարդության մեջ։ Թեև սոցիալական խայտաբղետ կազմ ունեցող այդ խմբակների անդամների մեջ քաղաքական-գաղափարական միասնություն չկար, բայց նրանց ընդհանուր նպատակը մեկն էր՝ ազատագրված տեսնել իրենց ժողովրդին։ Արսեն Կրիտյանի կողմից «Բարենպատակ ընկերության»

հիմնադրման շրջանում գրված մի կոչում հայ ժողովրդին ազատության համար պայքարի հանապարհ էր մատնացույց արվում, ազգն արյամբ փրկելու պատգամ տրվում նրան[11]։

Ժանդարմական վարչության կողմից 1875 թ. հայտնաբերված ու ջախջախված այս ընկերությունների գործունեությունն ուղղված էր սուլթանական ու ցարական բռնակալությունների դեմ։ Այդ նույն շրջանում հակապետական գործունեության մեջ էր մեղադրվում նաև ալեքսանդրապոլցի Ալեքսանդր Հովակիմյանը, որը հայրենասիրական բանաստեղծություններ էր արտասանում և տարածում, «հանցավոր» զրույցներ կազմակերպում համաքաղաքացիների շրջանում»[12]։

1876 թ. Գր. Արծրունին կոչ էր անում արևմտահայերին, բալկանյան ժողովուրդների օրինակով, ապստամբել թուրքական լծի դեմ[13]։

Հանգելով ապստամբելու և Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրվելու գաղափարին Արծրունին գտնում էր, որ դրանով հայ ժողովուրդը կփրկվի ֆիզիկական ոչնչացումից։

Արևմտահայերն իրենք էլ հանդես էին գալիս թուրքական տիրապետությունից ազատագրվելու ծրագրերով և կաթողիկոսին հղած խնդրագրերում հորդորում նրան զբաղվել իրենց վիճակի բարելավման հարցով։ Կ. Պոլսից չորս հազար անձանց ստորագրությամբ ուղարկված այդ նամակներից մեկում նրանք հուսաբեկ գրում էին, որ հակառակ դեպքում ստիպված կլինեն կերության անտանելի լուծը թոթափել «...հեղամբ արյամբ մերոյ»[14]։

2. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ 1877—1878 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և Հայկական հարցի արծարծումը Սան-Ստեֆանոյի ու Բեռլինի պայմանագրերում չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցան արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման համար։ Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի թուրքական բռնակալական լծից ազատագրման հույսն առավել ցայտուն կերպարանք ստացավ և մղեց նրան իր փրկության համար սեփական ուժերով պայքարելու ուղի։ Գարեգին Սրվանձտյանցն այդ օրերին գրում էր. «Օտարեն պետք չէ բան հուսալ, ջանանք մենք զմեզ հոգալ, պատրաստվիլ ու ցույց տալ ազգաց, թե մենք ալ ազգ մի ենք...»[15]։ Ժողովուրդը արձագանքում էր ազատագրական պայքարի կոչին։ Պանդուխտները Կ. Պոլսից և այլ վայրերից վերադառնալով, իրենց հետ, հարազատներին որպես նվեր, գենք էին տանում միայն[16]։

Առաջին ըմբոստացողները եղան զեյթունցիները։ Տակավին 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին ապստամբ լեռնականներն արդեն կազմել էին Զեյթունն ազատագրելու ինը կետից կազմված մի ծրագիր։ Այն կենսագործելու համար նրանց պատվիրակությունը մեկնեց Կարին

11 Տե՛ս Վ. Ա. Պարսամյան. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1967, էջ 312—313։
12 ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 1405, ց. 521, գ. 396, թ. 82—86։
13 Տե՛ս «Մշակ», 1878, № 28։
14 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թ. 228, վավ. 23։
15 «Մասիս», 1879, № 2224։
16 Տե՛ս Հ. Նշկյան. Առաջին կայծերը, 1930, էջ 83։